

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ОДИНИЦЬ, МОТИВОВАНИХ ХВОРОБОЮ ОВЕЦЬ «ЦЕНУРОЗ», В УКРАЇНСЬКІЙ, БІЛОРУСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Сучасний рівень лінгвістичної науки потребує комплексного підходу до мовних одиниць, у якому, по-перше, поєднані прийоми традиційних (описових, порівняльних) досліджень мовного матеріалу з новітніми когнітивними та етнолінгвістичними методиками, по-друге, аналіз синхронного рівня доповнюється аналізом мовних явищ у діахронії, тобто статика розглядається як частковий вияв та реалізація динаміки, по-третє, виявлення типових мовних процесів (описуваних у вигляді схем чи моделей) супроводжується докладним обстеженням унікальних, поодиноких мовних явищ — «атомарним» підходом до мовного матеріалу, що дозволяє максимально повно описати специфіку як найбільш характерних, продуктивних виявів лінгвістичних процесів, так і малопомітних, нерегулярних явищ.

Метою нашої розвідки є аналіз семантичного розвитку мовних одиниць, пов'язаних зі сферою ветеринарії, в українській, білоруській та польській мовах, опис основних моделей їх семантичної деривації. Нечисельність цих одиниць не стає перешкодою для виявлення на їх прикладі типових механізмів вторинної номінації.

Тим народам, що активно займалися скотарством, віддавна відомо багато захворювань дрібної рогатої худоби, зокрема овець. Одною з них є ценуроз, збудником якого є личинки гельмінта, що паразитують у мозку тварин. Ця інфекційна хвороба дуже небезпечна для отари, а за відсутності ветеринарної допомоги практично невиліковна. Личинки гельмінта потрапляють у травну систему тварини з ґрунту чи з травою, згодом дістаються мозку, розвиваються там і руйнують його тканини; хвора вівця не може орієнтуватися в просторі, втрачає зір і слух, крутиться на місці в бік ураженої півкулі мозку, ходить з опущеною головою чи, навпаки, закидає голову, часто спотикається і падає, в неї трапляються корчі. Див. опис хвороби овець у етнографічних матеріалах Василя Милорадовича (поч. ХХ ст., Полтавщина): "На пастбищах же преимущественно поражаются овцы различными паразитами, проникающими во внутренние органы, и кожей. В мозгу овец появляется особый червь этнозоон, от которого у них делается «вертун» и овцы крутятся в одну сторону. Хотя в ухо овцы и протягивают заволочку, а также вертят овцу в противоположную сторону, ... но такими способами невозможно излечить «крученую овцу», её прирезавают" [4, 295].

Для номінації цієї небезпечної хвороби існує чимало народних найменувань, особливо в говірках тих місцевостей, де поширене розведення овець. Так, Йосип Дзензелівський тільки в говірках Закарпаття зафіксував декілька десятків номінацій, див. [2, 230-231]. Серед усіх назв домінують номінації з семантикою обертового руху, оскільки саме крутіння є

найвиразнішою зовнішньою ознакою хвороби: загальноукр. *крутець, вертіж, вертун, метелиця, мотилиця*, у лемків *кулявка*, на Закарпатті *закрут, вертячка, крутелиця, крутель* та ін. [2, 230]. Польські назви хвороби також засновані на семантиці крутіння: *krećiek, kołowacizna, kołowrot* [15, 2, 551]. Загальнопоширена білоруська назва цієї хвороби — *матыліца*. Поведінка хворих тварин позначається в українській мові дієсловом *крутитися, закрутитися*. Див. опис гибелі ягнят від вертіжа у повісті Михайла Коцюбинського, де ця подія приписується лихому окові сусідки:

— Ну і сусіди дав нам пан Біг! — жалілась вона чоловікові. — Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: "Гі! Які вони файні!" ... Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилося на місці — та й по них...
М.Коцюбинський. Тіні забутих предків.

Ненормальність поведінки хворої вівці не могла не залишитися непоміченою, вона вимагала інтерпретації, осмислення в рамках традиційних уявлень про світ. Як свідчать лексеми з вторинними значеннями, крутіння хворої тварини на одному місці осмислювалося передусім як прояв сказу. Відповідний (діє)прикметник набув значення 'скажений'. Білоруське слово *кручаны* вживається у значенні 'хворы на шаленства (пра живёл)' [10, 2, 736], пор.: *Шаленство бывае, як укусіць кручаны сабака, воўк ці што другое. Ат укуса кручана го сабакі больш ўсяго шукаюць знахароў* [8, 216]. Див. також наступний контекст:

Захранцеўшы, гайдук наваліўся на сьнег, забіўшыся ў перадсьмяротных сутаргах.

— *Здох, як кручаны сабака, — прамовіў Францішак, выцягваючы завалу з брамы.* У. Случанскі. Драбы.

В українській мові значення 'хворий на сказ' узуально передається передусім прикметником *скажений*, а не *кручений*, хоча не виключено, що в минулому таке значення було вживаним, про що свідчить, зокрема, така українська паремія: *Кручену вівцю вовк не бере* [6, 282]. Характерно, що сказ у собак не має тих ознак, які притаманні поведінці овець, хворих на ценуроз. Отже, мотиваційна ознака, покладена в основу номінації *кручений* 'скажений', не має зовнішніх проявів, а тому можна говорити про деактуалізацію внутрішньої форми.

Розширення референції дієслова *скрутитися* та прикметника *кручений*, а саме застосування їх до поведінки людей, привело до того, що їхня семантика змінилась: в українській мові дієслово *скрутитися* набуло вторинного значення 'втратити розум, збожеволіти' [9, 9, 330], а прикметник *кручений* — значення 'дурний, придуркуватий' [9, 4, 378]. Вони вживаються передусім по відношенню до тих людей, поведінка яких відхиляється від ustalених норм, які порушують соціальні стереотипи, роблячи щось нестандартне чи шокуючи. Про це свідчать такі контексти:

С т е п а н. Що-о! Ти хочеш її сватать?!

Г о р д і й. А чого ж і нет? Разві я такой непристойний? Єжелі панич тепер отказался...

С т е п а н. Ти хочеш її сватать? Та ти чи зроду дурний, чи ще свіжо скрутився? М. Кропивницький. Доки сонце зійде, роса очі виїсть.

Тепер Турові речі [пропозиція вкрасти дівчину — М.Ж.] за вечерю не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець. П. Куліш. Чорна рада.

Г а н н а. А то правда, Орино, що ти, кажуть, коту зварила?

К о п и с т к а (аж рукою замахнувся на Ганну). *А ще про що спитай! Ну й кручена...* М. Куліш. 97.

Розвиток білоруських лексем, які також почали позначати дії та стани людей, йшов дещо іншим шляхом. Дієслово *скруціцца*, згідно з "Глумачальным слоўнікам беларускай мовы", розвинуло два образних значення: 'прапасці, зникнуць' та 'разбэсціцца, разлайдачыцца' [10, 5/1, 182-183]. Дієприкметник *кручаны*, окрім значення 'хворы на шаленства (пра жывёл)', означає також 'нясталых, несур'ёзных паводзін (пра чалавека)', а також 'няроўны, неспакойны, заблытаны' [10, 2, 736], пор. наступне вживання:

П а ў л і н к а. Дзе падзеўся, валацуга? Колькі можна яго чакаць? ... Чаго толькі не прыдумае мужык, каб ад жонкі скруціцца! Але я цябе, мой міленькі, і пад зямлёй знайду! С. Кавалёў. Стомлены д'ябал.

Дырэктар і расшчодрыўся. Думаў, што чалавек будзе жыць, сям'ю глядзець, а ён разбэсціўся, скруціўся... Гроднеў [10, 5/1, 183].

Оскільки названі дієслова маркуються як розмовні та знижені, в їхній семантиці, поряд із сигніфікативним, присутній потужний прагматичний компонент (очевидно, негативний), який може в контекстах перекидати і розмивати сигніфікативний, а це утруднює реконструкцію семантичних переходів. У деяких вживаннях дієслова *скруціцца*, *скрутитися* втрачають реферативну прозорість, що, відповідно, приводить до труднощів при визначенні семантики. Пор. українську приказку: *Не надовго старий жениться! Або вмере, або скрутиться* [11, № 5240]. Можливо, тут дієслово *скрутиться* слід розуміти як 'захворіє', хоча не виключений і зміст 'з'їде з глузду, впаде в маразм'. З подібними труднощами стикаємося при інтерпретації білоруського дієслова *скруціцца*, вжитого в описах обрядів Олександром Сергпутовським та Адамом Варлигою: *"Як які-небудзь ліхі чалавек што ліхое ўдзе, та трэба купыць у цэркві свечку, паставіць яе перад вобразам, а потым скруціць, зламаць і, перавярнушы, запаліць з другога канца. Як тая свечка згарыць, тогды той ліхі чалавек скруціцца й загіне"* [8, 161]; *"Калі хлопец любе дзяўчыну й хоча з ей жаніцца, а*

матка хлапца супроць гэтага, дык яна мусе підхانیць кавалак палатна, што тая дзяўчына выткала, прывязаць яго за крыло вятрака, каб яно некалькі разоў акруцілася, потым занесці яго ў царкву ці касьцёл на ахвяру, дык тая дзеўка нікога замуж ня выйдзе, а «скруціцца» — састарэе дзеўкай [3, 8]. Дієслово *скруціцца* в останніх контекстах, як нам видається, семантично наближається до дієслова *прапасці* (укр. *пропасти*) з загальною семантикою 'звестися нанівець', 'втратити здатність до нормального соціального життя'. Так, в останньому контексті *скруціцца* кореферентне до *састарэе дзеўкай*. Можна припускати, що йдеться про відхилення від соціальної норми, згідно з якою дівчина має виходити заміж. Отже, абстрактна оцінна семантика домінує в цьому дієслові над ознаками конкретності, що загалом характерно для лексики з прагматичним компонентом.

На образі "крученої вівці" засновано чимало усталених порівнянь, фразеологічних одиниць та паремій: укр. *крутить ся, як дурна вівця* [6, 282], *з глузду скрутитися* 'втратити розум, стати божевільним' [9, 2, 87], *Бодай-єс сі скрутив!* (прокльон, див. коментар до нього І.Франка: "Натяк на овечу хворобу крутець") [12, 110]; білор. *круціцца, як дурны баран* [14, 153], *круціцца як аўца матылічная* [8, 86], *матыліцу выгнаць* з каго 'адвучыць каго ад дурыкаў, дураслівасці' [13, 102], *У кожнай чарадзе авечку з матыліцамі знойдзеш* [7, 50], пол. *dostał (ma) kręćka* 'jest pozbawiony rozumu' [15, 2, 551]. Як видно з семантики поданих сталих виразів, значна їх частина може бути віднесена до лексико-фразеологічного поля з семантикою 'втрата розуму'.

Виходячи з образної семантики, притаманної дієслову *скрутитися* / *скруціцца*, будуюмо нашу версію походження групи українських лексем з основою *скрут-*: прикметника *скрутний*, іменника *скрута* та предикативного прислівника *скрутно*. Їх значення пов'язані передусім з тяжким становищем, труднощами, нестачею чогось життєво важливого, пор.:

Відчував критичне положення гетьмана, котрому досить зробити один схилений крок, щоб скотитися в пропасть. Гетьман людина хитра, розумна, бувала, але ж і діло скрутне. Чи вспе він у слушний час дати цюнайпотрібніші розпорядки і перейти на другий бік? Б. Лепкий. Мазепа.

Слово *skrutny* вживалося у старопольській мові у значенні 'жорстокий', проте у сучасній польській мові зникло. Згідно з прийнятою етимологією, український іменник *скрута* та його похідні мотивуються прикметником *крутий* в значенні 'суворий, різкий', див. [2, 5, 289]. Проте зближення основ *крут-* та *скрут(н)-*, окрім обґрунтування семантичного переходу від першої до другої, вимагає також пояснення появи префікса *с-*, абсолютно нехарактерного для відад'єктивної деривації. В той же час очевидно, що цей префікс вказує на сферу віддієслівної деривації. В нашому випадку його можна вважати ознакою перфектності вихідної дієслівної основи (пор. *списати, спалити, стягнути, схопити*).

Вадливо, що старі вживання слова *скрутний* (предствлені в українській бароковій літературі XVII ст.) реалізують передусім значення 'складний, тяжкий'. Пор. фрагмент вірша українського поета Климентія Зіновієва (кінець XVII — поч. XVIII ст):

*Кгда убо правильніи книги хто читаєт,
таков бесіду з самим Богом одправляєт.
Чирство же ся знайдует оних то ремесло,*

але ускрутно вельми оно і тяжестно. Кл. Зіновієв. О друкарях, що книги друкують.

Особливо промовистим виглядає той факт, що у цьому вірші поряд поставлено два прикметники з близькою семанткою: *ускрутно* та *тяжестно*. Це дає підстави (з обережністю) припустити мотиваційний зв'язок лексем *скрута*, *скрутний* з дієсловом *скрутитися* у його вторинному значенні 'пропасти', 'звестися нанівець', реалізованому, зокрема, у прокльоні *Бодай-єс сі скрутив!*

При аналізі семантичної еволюції предиката *скрутитися* важливо також взяти до уваги його тісний зв'язок з культурною опозицією "пряме — криве", де криве завжди навантажене негативно. Відомо, що в архаїчній народній культурі слов'ян різноманітні зв'язування, скручування, як і сам обертальний рух, часто оцінюються як прояви потойбічного світу, як поведінкові ознаки демонологічних персонажів. Тому крутіння хворої тварини могло інтерпретуватися як наслідок втілення в неї нечистої сили. Характерно, що в народній традиції вважається, що захворювання на вертіж можна спричинити шляхом застосування лиходійних обрядів, у яких використовується щось скручене. Див. запис гуцульського обряду "на збитки": "На Благовіщення взяти малу смереку, скрутити з неї «гужеўку» і покласти іншому «*під поріг там, де віўці перехотит — то усі віўці подуріють и поздыхають*»" [5, 34]. Наявність спеціальних лиходійних обрядів, скерованих на спричинення шкоди, в яких предмет-посередник скручується чи звивається (пор. також закрутки в житі, закручену на смерть свічку тощо), а також застережні заходи, заборони (чого не можна роботи, щоб людина чи тварина "не скрутилася"), вказують на особливу культурну роль скручування та його осмислення в аксіологічних параметрах.

Таким чином, спектр наявних в українській, білоруській та польській мовах образних значень лексем, утворених на основі номінацій хвороб овець, дозволяє простежити їхню семантичну еволюцію від конкретного (фізичної дії) до абстрактного (соціального становища, емоційної сфери), що загалом характерно для багатьох дієслів, які описують базові фізичні дії, такі як *вертіти*, *крутити*, *різати*, *вити*, *ділити* тощо. Розглянутий мовний матеріал свідчить, що всебічне дослідження генези знаків вторинної номінації неможливе без урахування їхньої зумовленості культурними явищами, без пошуків тих національно-

специфічних чинників, які позначилися на їхній семантичній своєрідності. Адже в одиницях мови відображені не самі по собі явища дійсності, а спосіб їх бачення і сприйняття, тобто результат концептуалізації світу, характерний для носіїв певної етнічної культури.

Література

1. Дзедзелівський Й.О. Лексика народної ветеринарії українських закарпатських говорів // Культура і побут населення Українських Карпат. — Ужгород, 1973. — С. 230—239.
2. Етимологічний словник української мови. В 7 т. — К.: Наукова думка, 1982—2006.
3. Забабони. Записаў Адам Варлыга на Лагойшчане. — New York, 1972.
4. Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. — К. : Либідь, 1991. — С. 170—341.
5. Онищук Антін. Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. — Т. XV. — Львів, 1912. — С. 1—61.
6. Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси // Записки императорского РГО по отделению этнографии. Т. 2. — СПб., 1869. — С. 225—362.
7. Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. — Мн. : Навука і тэхніка, 1991.
8. Сержпутоўскі А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. — Мн. : Універсітэцкае, 1998.
9. Словник української мови. В 11-ти т. — К. : Наукова думка, 1970—1980.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5-ці тамах. — Мн., 1977—1984.
11. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. — К. : Либідь, 1993.
12. Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки. Т. 3 / Етнографічний збірник НТШ. — Т. XXVII-XXVIII. — Львів, 1909.
13. Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія : фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. — Мн. : Вышэйшая школа, 1968.
14. Federowski Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877—1905. T. IV. — Warszawa, 1935.
15. Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedzwiedzkiego. — Warszawa etc., 1904—1927. — T. 1—8.

Резюме

У статті розглянуто мовні одиниці білоруської, української та польської мов, генетично пов'язані з хворобою овець "ценуроз". Показано, що семантичний розвиток предикатів *скрутитися* (*скруціцца*) засновано на спостереженнях за поведінкою хворих тварин. Наведено численні фраземи, побудовані на образі "крученої вівці".

Ключові слова: семантичний розвиток, вторинна номінація, образне значення, традиційна культура, аксіологія.

The article deals with the units of Byelorussian and Ukrainian languages, genetically related to the name of the illness of sheep. It is demonstrated that the semantic development of predicate *скрутитися* (*скруціца*) is based on the observation of the behaviour of sick sheep. There are numerous examples of phrases built on the image of "кручена вівця".

Key words: semantic development, secondary nomination, image meaning, traditional culture, axiology.